

Ελένη Γ. Σαράντη
Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Από την καθημερινότητα
του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

Ο ιστορικός του 4ου αιώνα Αμμιανός Μαρκελλίνος, σε ένα χωρίο της ιστορίας του, αναφερόμενος στα ασυνήθιστα φηλά φορεία που χρησιμοποιούσαν οι αριστοκράτες της Ρώμης και στην επιδεικτικά κομψή αμφίεσή τους, χρησιμοποιεί τον όρο *cultus*: «*ambitioso vestium cultu ponentes*»¹. Στα λατινικά, ο όρος *cultus* καλύπτει ευρύ φάσμα εννοιών. Δηλώνει θεραπεία, επιμέλεια του σώματος, πνευματική καλλιέργεια, λατρεία, σεβασμό, ήμερο βίο και πολιτισμό, κομψή και επιμελημένη ενδυμασία. Στο σύνολό τους, αυτές οι έννοιες προσδιορίζουν τον πολιτισμένο άνθρωπο, συνδυάζοντας την επιμελημένη εμφάνιση με την πνευματική καλλιέργεια. Στο κείμενο του Αμμιανού Μαρκελλίνου, η προσεγμένη εμφάνιση των αριστοκρατών διέκρινε τον πολίτη της ανώτερης τάξης, ο οποίος έπαιζε σημαντικό πολιτικό και κοινωνικό ρόλο στην πόλη του. Η φροντίδα για την περιποίηση του σώματος και η ελεγχόμενη δημόσια συμπεριφορά, όπως περιγράφονται σε διάφορα κείμενα, θεωρούνταν δείγμα πολιτισμού και εξευγενισμένου τρόπου ζωής².

Πράγματι, στην εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, οι αριστοκράτες ακολουθούσαν έναν κώδικα κοινωνικής εμφάνισης που ταίριαζε στα μέλη της ανώτερης τάξης: διατηρούσαν τα μαλλιά τους κοντά, τα τριχωτά μέρη του σώματος περιορισμένα, τα δόντια και το σώμα καθαρά, την ενδυμασία ιδιαίτερα προσεγμένη³. Τα πολυτελή ενδύμα-

---

1. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, έκδ. W. Seyfarth, τόμ. I-II, Leipzig, 1978, XIV.6.9.

2. Βλ. N. Elias, *The civilising process*, Oxford, 1978, 1980.

3. Βλ. C. Dupont, *Daily life in Ancient Rome*, αγγλική μετάφραση, Oxford, 1992, σελ. 239-241, 258-266.

Το περίφημο ψηφιδωτό του Άγιου Βιτάλιου της Ραβέννας
με την παράσταση της αυτοκράτειρας Θεοδώρας
και της ακολουθίας της.

τα ήταν το πρωταρχικό στοιχείο καλλωπισμού των αριστοκρατών⁴. Έδειχναν ιδιαίτερη προτίμηση στα μεταξωτά υφάσματα, και φορώντας τα — όπως γράφει σαρκαστικά ο Αμμιανός Μαρκελλίνος για τους ρωμαίους συγκλητικούς —, έμοιαζαν σαν να οδηγούνταν στο θάνατο, δηλαδή σαν να έκλειντο νεκροί στις νεκροφόρες⁵. Ο μανδύας τους από λεπτότατο ύφασμα ανέμιζε από τον αέρα. Τον ανασήκωναν με τα δυο χέρια τους και τον κυμάτιζαν με πολλές κινήσεις, ιδίως δε με το

---

4. Για παράδειγμα, βλ. *Βίος της αγίας Μελανίας*, έκδ. D. Gorce, *Vie de sainte Mélanie*, «Sources chrétiennes» (τόμ. 90), Paris, 1962, κεφ. VIII (σελ. 140): «τοῦ καλλωπισμοῦ τῶν ἱματίων»· επίσης, *Βίος της αγίας Ματρώνης*, AASS, Nov. III, κεφ. II, σελ. 791A: «κόσμου μὲν παντὸς καὶ καλλωπισμοῦ, ὡς ἔθος ἐστὶ κερῆσθαι γυναιξὶ φιλοκόσμοις».

5. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ὁ.π., XXVIII.4.8: «Non nullos fulgentes sericis indumentis, ut duceundos ad mortem.» Προτίμηση στα μεταξωτά ενδύματα μαρτυρείται σε πολλές πηγές: για παράδειγμα, *Βίος της αγίας Μελανίας*, ὁ.π., κεφ. IV (σελ. 134), VI (σελ. 136), XIX (σελ. 164: «πᾶσάν τε αὐτῶν τὴν ὀλοσήρικον στολήν, πολλὴν οὔσαν καὶ βαρύτιμον»)· Ιωάννης Χρυσόστομος, *PG*, τόμ. 63, 198, όπου τα μεταξωτά υφάσματα προσδιορίζονται ως πολυτελή.

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

αριστερό χέρι, προφανώς για να επιδείξουν τα δαχτυλίδια τους⁶. Αυτές οι καλά μελετημένες κινήσεις αποκαλύπταν τα μακριά άκρα του μανδύα και το χιτώνα, κεντυμένο με πολύχρωμες παραστάσεις ζώων. Σε απεικονίσεις αριστοκρατών σε μνημεία, όπως της Θεοδώρας και της αυλής της στο περίφημο μωσαϊκό του Άγιου Βιτάλιου της Ραβέννας, βλέπουμε τα ενδύματά τους στολισμένα με τόσο βαριά κεντύματα, ώστε, σύμφωνα με τον *Βίο της αγίας Μελανίας*, το τρυφερό δέρμα της νεαρής Μελανίας, της μετέπειτα αγίας, η οποία είχε ανατραφεί με ανέσεις της συγκλητικής τάξης, είχε πληγωθεί από το «πλουμιόν τῆς πολυτίμου αὐτῆς ὀθόνης»⁷. Την εμφάνιση των αριστοκρατών συμπλήρωναν τα κοσμήματα, σύμβολα της δύναμης και της κοινωνικής θέσης τους⁸. Για παράδειγμα, η καρφίτσα με το τριπλό κρεμαστό στόλισμα συμβόλιζε την αυτοκρατορική εξουσία από τον 3ο μέχρι τον 6ο αιώνα.

Στην ιστορική διήγησή του, ο Αμμιανός Μαρκελλίνος περιλαμβάνει διάφορες γλαφυρές περιγραφές των δημόσιων εμφανίσεων και των επίσημων δείπνων των αριστοκρατών της Ρώμης στο δεύτερο ήμισυ του 4ου αιώνα. Είναι γραμμένες με έντονη σατιρική διάθεση και τονίζουν την πολυτέλεια και την επιδεικτικότητα, την επισιμότητα και την τελετουργικότητα των δημόσιων εμφανίσεων των αριστοκρατών⁹. Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος μας παρουσιάζει έναν κώδικα δημόσιας συ-

---

6. Για τον πλούτο των συγκλητικών κατά τον 4ο αιώνα, βλ. J. Rougé, «Une émeute à Rome au IVe siècle, Ammien Marcellin, XXVII, 3, 3-4: essai d'interprétation», *Revue des études anciennes* 63 (1961), σελ. 59-77.

7. *Βίος της αγίας Μελανίας*, ὁ.π., κεφ. XXXI (σελ. 186).

8. Για παράδειγμα, βλ. την περιγραφή κοσμημάτων στην έκφραση του ζωγραφικού πίνακα με την παράσταση της Φαίδρας και του Ιππόλυτου από τον Προκόπιο της Γάζας: «*τοσοῦτον γὰρ ἢ κεκτημένη περιέχεται κόσμον, ὅσον τῆ κατ' οἶκον ἀρμόσει διαίτη, ἀμφιδέτας τε καὶ περιβραχιόνια· ὄρμοι τε περὶ τῆ δέρῃ καὶ τοῖς ὤσιν ἐλικτῆρες καὶ χρυσοῦ ταινία τὴν κεφαλὴν περισφίγγουσα Ἰνδικῶν λίθων διαδοχῇ περικλείεται*» (P. Friedländer, *Spätantiker Gemäldezyklus in Gaza: Des Prokopios von Gaza Ἐκφρασις εἰκόνας*, Città del Vaticano, 1939, κεφ. XXII, σελ. 12). A.M. Stout, «Jewelry as indications of power and status in the late Roman and early Byzantine period», στο I. Ševčenko - G.G. Litavrin - W. Hanak (ἐκδ.), *Acts XVIIIth international congress of Byzantine studies*, Moscow, 1991, σελ. 307-333. Για την τυπολογία των κοσμημάτων της πρωτοβυζαντινής εποχής και τα χαρακτηριστικά τους, βλ. Isabella Baldini Lippolis, *L'oreficeria nell'impero di Costantinopoli tra IV e VII secolo*, Bari, 1999.

9. Βέβαια, αυτές οι περιγραφές καθορίζονται από την ιστορική οπτική γωνία του Αμμιανού Μαρκελλίνου και τους στόχους του. Ο ιστορικός παρουσιάζει την ιστορία του 4ου αιώνα σαν κρίση της δυναστείας του Κωνσταντίνου και συνθέτει την ιστορία

μπεριφοράς με έντεχνα σχεδιασμένη θεατρικότητα, η οποία διαφοροποιούσε τους αριστοκράτες από τις άλλες κοινωνικές τάξεις και πρόβαλε την πολιτική δύναμή τους και την κοινωνική υπεροχή τους¹⁰.

Όταν κυκλοφορούσαν στους δρόμους, οι αριστοκράτες συνοδεύονταν από πλήθος δούλων και ευνούχων¹¹. Οι δημόσιες εμφανίσεις τους είχαν τη μορφή μελετημένων παραστάσεων δύναμης και πλούτου, συνοδεύονταν δε από πλήθος δούλων. Οι αριστοκράτισσες κυκλοφορούσαν με καλυμμένα τα κεφάλια και σε κλειστά φορεία με χρυσόπαστα παραπετάσματα¹². Οι υπεύθυνοι της διοίκησης των αριστοκρατικών οίκων της Ρώμης κρατούσαν στο δεξί χέρι τους ένα ραβδί και παρέτασαν τη μεγαλόπρεπη πομπή σαν έμπειροι οργανωτές μάχης. Σαν να είχε δοθεί ένα σήμα στο στρατόπεδο — γράφει ο Αμμιανός Μαρκελλίνος —, γύρω από το φορείο έπαιρνε τη θέση του το προσωπικό του οίκου και όλοι οι εξαρτώμενοι απ' αυτόν: εμπρός πήγαιναν οι υφαντές, μετά οι εργαζόμενοι στην κουζίνα, ακολουθούσαν όλοι οι άλλοι σκλάβοι και οι πληβείοι της γειτονιάς, και τέλος, οι ευνούχοι με επικεφαλής τους ηλικιωμένους και τελευταία τα νεαρά αγόρια¹³. Οι καλοί

γύρω από τον αυτοκράτορα Ιουλιανό, ο οποίος θα μπορούσε να θέσει τέρμα στην εξασθένηση της αυτοκρατορίας των διαδόχων του Κωνσταντίνου (N. Baglini, *Ammianea*, Catania, 1995).

10. Για τις περιγραφές της αριστοκρατίας της Ρώμης στο έργο του Αμμιανού Μαρκελλίνου και τις κοινωνικές σχέσεις της εποχής, βλ. J. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, London, 1989, σελ. 404-423. Για τις παρεκβάσεις στην ιστοριογραφία του, βλ. H.P. Kohns, «Die Zeitkritik in den Romexkursen des Ammianus Marcellinus. Zu *Amm. Marc.* 14, 6, 3-26; 28, 4, 6-35», *Chiron* 5 (1975), σελ. 485-491· R. Pack, «The Roman digressions of Ammianus Marcellinus», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 84 (1953), σελ. 181-189· Al. Cameron, «The Roman friends of Ammianus», *The Journal of Roman Studies* 54 (1964), σελ. 15-28. Επίσης, βλ. P. Brown, *Power and persuasion in Late Antiquity. Towards a Christian Empire*, Madison, Wisconsin-London, 1992, σελ. 31-34.

11. Ιωάννης Χρυσόστομος, *PG* 63, 197-198: «Άπαγε, οὐκ ἔστι τοῦτο αἰσχύνη, μετὰ δύο οἰκετῶν τὴν ἐλευθέραν βαδίζειν, ἀλλ' αἰσχύνη ἔστι τὸ μετὰ πολλῶν προίεναί. Τάχα γελάτε τούτων ἀκούοντες. Πιστεύσατε, τοῦτό ἐστιν αἰσχύνη, τὸ μετὰ πολλῶν προίεναί. Ὡσπερ οἱ προβατοπῶλαι, ἢ ὡσπερ οἱ τῶν ἀνδραπόδων κάπηλοι, οὕτω μέγα τι ἠγγείσθε τὸ μετὰ πλειόνων οἰκετῶν προίεναί. Τῦφος τοῦτο καὶ κενοδοξία· ἐκεῖνο φιλοσοφία καὶ σεμνότης.»

12. Ammianus Marcellinus, XIV.6.16. Βίος της αγίας Ματρώνης, κεφ. VII, σελ. 794B· κεφ. IX, σελ. 795A («περιθέσθαι δὲ καὶ ἀνάδεμα ἐκ τοῦ παρατυχόντος βακίου ἐπὶ τὴν κεφαλὴν διὰ τὸν νόμον τῆς φύσεως»). Ιωάννης Χρυσόστομος, *PG* 63, 198.

13. Ammianus Marcellinus, XIV.6.17.

Λεπτομέρεια με τη μορφή της Θεοδώρας,
πλούσια στολισμένης με βαρύτιμα κοσμήματα.

τρόποι συμπεριφοράς στον δημόσιο χώρο ήταν αναγκαίοι. Για τον αριστοκράτη θεωρούνταν απαράδεκτο να τρώει δημόσια¹⁴. Οι κινήσεις ήταν προσεκτικά διαλεγμένες για να εμπνέουν σεβασμό. Όταν κανείς χαιρετούσε τους αριστοκράτες της Ρώμης αγκαλιάζοντάς τους και αγγίζοντας το στήθος, έστρεφαν το κεφάλι υποδεικνύοντας πού έπρεπε να τους ασπαστεί: επίσης, σαν δείγμα σεβασμού και υποταγής, απαιτούσαν να ασπαστεί τα γόνατα ή τα χέρια¹⁵.

Ας παρακολουθήσουμε μερικές από τις καθημερινές ασχολίες των αριστοκρατών. Ένας χώρος όπου σύχναζαν συνήθως ήταν τα λουτρά. Βέβαια, πρωταρχικός στόχος των λουομένων ήταν η υγιεινή, η καθαριότητα και η απόλαυση¹⁶. Κατά τη ρωμαϊκή και την πρωτοβυζαντινή εποχή, είναι γνωστό ότι τα λουτρά ήταν επίσης και χώρος κοι-

---

14. *Ibidem*, XXVIII.4.4: «*honestus quidam mandens videretur in publico*».

15. *Ibidem*, XXVIII.4.10.

16. K.M.D. Dunbabin, «*Baiarum grata voluptas: pleasures and dangers of the baths*», *Papers of the British School at Rome* 57 (1989), σελ. 6-46.

νωνικών επαφών· επομένως, είχαν κοινωνικό ρόλο¹⁷. Εκεί, οι αριστοκράτες συναντούσαν φίλους τους, συζητούσαν διάφορα θέματα της πόλης ή προσωπικά προβλήματα και έκαναν αναγκαίες επαφές με πρόσωπα της τάξης τους και της διοίκησης. Στον 4ο αιώνα, ο Λιβάνιος μας περιγράφει γλαφυρά μια τέτοια σκηνή στα λουτρά του Τραϊανού στην Αντιόχεια. Ο ρήτορας επισκέφτηκε το βράδυ τα λουτρά, προσευχήθηκε στη θεά Αφροδίτη («και έπειδή μοι τὰ πρὸς τὴν θεὸν εἶχεν ἱκανῶς») και κάθησε κοντά στον «πολιτευόμενο»¹⁸ Μενέδημο. Τότε, τους πλησίασαν άλλοι τρεις «πολιτευόμενοι» και κάθησαν κοντά τους. Διηγούνταν διά μακρῶν τα συμβάντα σε ένα συμπόσιο, στο οποίο τους είχε προσκαλέσει ο στρατηγός (*magister militum*). Ο στρατηγός είχε ζητήσει να σταλεί πρεσβεία προς τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο για θέματα της πόλης. Τρεις από τους «πολιτευόμενους» είχαν δεχτεί να λάβουν μέρος στην πρεσβεία και αναζητούσαν έναν τέταρτο στο πρόσωπο του σοφιστή Ευσέβιου, ο οποίος καθόταν εκεί κοντά. Ο Λιβάνιος έπαιξε το ρόλο του μεσολαβητή, διαβιβάζοντας την πρότασή τους στον Ευσέβιο, η οποία και έγινε δεκτή¹⁹.

Επίσης, τα λουτρά ήταν ο χώρος όπου οι αριστοκράτες προβάλλονταν, επιδεικνύοντας τον πλούτο τους, τα κοσμήματά τους, τον μεγάλο αριθμό δούλων ή εξαρτημένων υποτελών τους (*clientes*). Παλαιότερα, το *Satyricon* του Πετρώνιου περιέγραφε πώς ο ρωμαίος αριστοκράτης επιδείκνυε τα πλούτη του και την κοινωνική θέση του. Τον 4ο αιώνα, οι συγκλητικοί της Ρώμης έπαιρναν μαζί τους πλήθος ενδυμάτων από λεπτότατα υφάσματα²⁰, συνήθεια που φέγει ο Ιωάννης Χρυσόστομος²¹. Στις αρχές του 6ου αιώνα, σύμφωνα με τον Σεβήρο, πατριάρχη Αντιόχειας, κυρίες της αριστοκρατίας πήγαιναν στα λουτρά συνοδευόμενες από δούλους²², οι οποίοι μετέφεραν ασημένια δοχεία,

---

17. Για τον κοινωνικό ρόλο των λουτρών, βλ. C. Mango, «Daily life in Byzantium», *XVI. Int. Byzantinistenkongress, Akten I/1* (= *JÖB* 31/1, 1981), σελ. 337-353, κυρίως σελ. 338-341.

18. Για τον όρο *πολιτευόμενος*, βλ. H. Geremek, «Les πολιτευόμενοι égyptiens sont-ils identiques aux βουλευταί?», *Anagennesis I* (1981), σελ. 231-247.

19. Λιβάνιος, *Όμιλία XXXII.2-4*.

20. Ammianus Marcellinus, *XXVIII.4.19*.

21. Ιωάννης Χρυσόστομος, *PG* 63, 199.

22. Βλ. G.G. Fagan, «Interpreting the evidence: did slaves bathe at the baths?», στο *Roman baths and bathing. Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March - 4 April 1992*, μέρος I: *Bathing and society*, εκδ. J. DeLaine - D.E. Johnston, Portsmouth, Rhode Island, 1999, σελ. 29-30.

Γαμήλιο δαχτυλίδι με την παράσταση
ζεύγους από την Κωνσταντινούπολη (6ος-7ος αιώνας)
(Royal Ontario Museum, Καναδάς).

όπως υδρίες, λεκάνες και άλλα σκεύη αναγκαία για το λουτρό. Ήταν καθισμένες πάνω σε θρόνους καλυμμένους με ασημένιους τρούλους²³.

Στις αρχές του 6ου αιώνα, στην Αντιόχεια, το καθημερινό πρόγραμμα ενός αριστοκράτη φαινομενικά δεν είχε αλλάξει απ' αυτό του 4ου αιώνα. Περιλάμβανε επίσκεψη στα λουτρά την τρίτη ώρα, στη συνέχεια γεύμα την τέταρτη ώρα, συνάντηση με φίλους, αφού προηγουμένως είχαν παρακολουθήσει παραστάσεις στο θέατρο ή στον ιπό-

---

23. Σεβήρος, Όμιλία 100, *Patrologia Orientalis* 22 (1929), σελ. 247. Οι αριστοκράτισσες στην Ανατολή κυκλοφορούσαν πάνω σε φορεία σε σχήμα ανακλίντρου ή πολυθρόνας (βλ. *Βίος της αγίας Ματρώνης*, κεφ. XXII, σελ. 801C: «αί μὲν μετὰ βαστερνίων, αἱ δὲ μετὰ δίφρων»· κεφ. XXXV, σελ. 806B· κεφ. XXXVIII, σελ. 807E). Για τις υδρίες που χρησιμοποιούνταν στα λουτρά, βλ. M. Mundell Mango - C. Mango - A. Care Evans - M. Hughes, «A 6th-century Mediterranean bucket from Bromeswell Parish, Suffolk», *Antiquity* 239 (1989), σελ. 295-311· M. Mundell Mango, «Artemis at Daphne», *Byz. Forsch.* 21 (1995) (= *Bosphorus. Essays in honour of Cyril Mango*, εκδ. S. Efthymiadis - Cl. Rapp - D. Tsougarakis), σελ. 263-282. Για τα χάλκινα δοχεία που χρησιμοποιούνταν στα λουτρά, βλ. R. Nenova-Merdjanova, «Roman bronze vessels as part of instrumentum balnei», στο *Roman baths and bathing*, ό.π., σελ. 131-134. Τα ασημένια δοχεία, υδρίες, δίσκοι, κλπ., έφεραν λαμπρό κλασικό διάκοσμο: βλ.

δρομο, και τέλος, ενασχόληση με προσωπικά θέματα²⁴. Στον Βίο του αγίου Συμεών, ένας σχολαστικός, που ήταν ειδωλολάτρης και επομένως στις προτιμήσεις της καθημερινής ζωής του ακολουθούσε τα αρχαία πρότυπα, παρουσιάζεται ακόμα σε «αρχαιοπρεπές» περιβάλλον. Αφού επισκέφτηκε τα λουτρά, κάθησε με δύο ιλλουστρίους σε δημόσιο χώρο της πόλης, το λεγόμενο δίφωτον, κοντά στα χειμερινά λουτρά²⁵. Μετά το μεσημεριανό γεύμα, συνήθως ακολουθούσε ύπνος²⁶.

Όπως είναι γνωστό, κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, τα ήθη σχετικά με τα λουτρά άλλαξαν σιγά σιγά. Η έμφαση στον δημόσιο χαρακτήρα των λουτρών μειωνόταν συνεχώς. Οι μεγάλες κοινές πισίνες των ρωμαϊκών λουτρών υποδιαιρέθηκαν, για να δημιουργηθούν μικρές ατομικές. Από τη χριστιανική ηθική επιβαλλόταν εγκράτεια στη χρήση των λουτρών. Πριν ακόμα αποσυρθεί στον μοναχικό βίο, η αγία Μελανία υποχρεωνόταν από τους γονείς της να επισκέπτεται τα λουτρά, σύμφωνα με τις συνήθειες της τάξης της. Όμως, ακολουθώντας τον χριστιανικό τρόπο ζωής, η μέλλουσα αγία έπλενε μόνο τα μάτια της και έμπαινε στο νερό με τα ενδύματά της. Μάλιστα, δωροδοκούσε τους ακολουθούς της για να μην την αποκαλύψουν στους γονείς της²⁷. Στον 6ο αιώνα, η αυτοκράτειρα Θεοδώρα επικρίνεται από τον ιστορικό Προκόπιο, γιατί περνούσε πολλή ώρα στο λουτρό της: «Φρόντιζε το σώμα της περισσότερο απ' όσο χρειαζόταν· όμως, λιγότερο απ' όσο η ίδια επιθυμούσε. Διότι έμπαινε πολύ νωρίς στο λουτρό και έφευγε πολύ αργά· και έχοντας πληθεί, πήγαινε να πάρει το πρωινό της²⁸.» Παρόλα αυτά, στις πηγές διαφαίνονται κάποιες τάσεις προς μια πιο ιδιωτική ατμόσφαιρα στα λουτρά. Τον 5ο αιώνα, στη Δύση, ο Sidonius Apollinaris σημειώνει ότι, μετά από συνάντηση με φίλους σε ένα σπίτι, δεν επέλεξαν τα μεγάλα δημόσια αυτοκρατορικά λουτρά,

---

E. Kitzinger, *Byzantine art in the making*, London, 1977, σελ. 107-110· D.H. Wright, «The persistence of pagan art patronage in fifth-century Rome», I. Ševčenko · I. Hutter (εκδ.), *Αετός, Studies in honour of Cyril Mango presented to him on April 14, 1998*, Stuttgart-Leipzig, 1998, σελ. 354-369.

24. Σεβήρος, 'Ομιλία 105, *Patrologia Orientalis* 25 (1943), σελ. 655. Βλ. N. Zajac, «The *thermae*: a policy of public health or personal legitimation?», στο *Roman baths and bathing*, ό.π., σελ. 99-105.

25. Βίος του αγίου Συμεών, έκδ. P. van den Ven, *La Vie ancienne de S. Syméon Stylite le jeune (521-592)*, Bruxelles, 1962, τόμ. I, κεφ. CCXXIV, σελ. 195.24-26.

26. Anonymus Valesianus, 13.74.

27. Βίος της αγίας Μελανίας, κεφ. II (σελ. 132).

28. Προκόπιος, *Ανέκδοτα*, 15.6-7.

Ζευγάρι σκουλαρίκια
(6ος-7ος αιώνας)
(Royal Ontario Museum, Καναδάς).

αλλά ένα μικρό λουτρό που ανταποκρινόταν στη σεμνότητα του καθε-
νός, σε ιδιωτικό περιβάλλον («*ad thermas tamen ire sed libebat
privato bene praebitas pudori*»)²⁹. Ο Λεόντιος σχολαστικός εγκω-
μιάζει ένα μικρό λουτρό της Κωνσταντινούπολης, χτισμένο στα πρό-
θυρα ενός δημόσιου λουτρού: εξυπηρετούσε λίγους φίλους, σε αντίθε-
ση με το δημόσιο λουτρό που εξυπηρετούσε πολλούς («*κεῖνο μέλοι
πλεόνεσιν· ἐγὼ δ' ὀλίγοις τε φίλοις τε ἐντύνω προχοᾶς καὶ μύρα καὶ
χάριτας*»)³⁰.

Ο κατεξοχήν δημόσιος χώρος διασκέδασης ήταν τα θέατρα και οι
ιππόδρομοι. Στα θέατρα, οι παραστάσεις ήταν οι ρωμαϊκού τύπου μί-
μοι και παντομίμες. Οι ιπποδρομίες που διεξάγονταν στις μεγάλες πό-
λεις της αυτοκρατορίας ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς. Κατά την πρωτο-
βυζαντινή εποχή, τις ιπποδρομίες πλαισίωνε πλούσιο πρόγραμμα με
χορούς, γυμναστικές επιδείξεις αθλητών, ακροβατικά νούμερα και μί-

29. *Carmen*, XXIII.495-499.

30. *Ἑλληνική Ἀνθολογία*, IX.624.

μους³¹. Αυτό το ανάμεικτο πρόγραμμα, καθώς και οι βιαιότητες και οι βανδαλισμοί των φιλάθλων αποτέλεσαν στόχο συχνών επιθέσεων των Πατέρων της Εκκλησίας. Οι χριστιανοί έπρεπε να πηγαίνουν στην εκκλησία και να μη συχνάζουν σε τέτοιου είδους σατανικά θεάματα, επέμενε ο Ιωάννης Χρυσόστομος και κατηγορούσε το ποίμνιό του, διότι γνώριζε τα ονόματα όλων των αλόγων των ιπποδρομιών και τα χαρακτηριστικά τους, αλλά αγνούσε τον αριθμό και τα ονόματα των επιστολών του απόστολου Παύλου³². Οι αριστοκράτες, που ενδιαφέρονταν για τα θεάματα, επικρίνονται από τις πηγές³³. Οι κυβερνήτες των επαρχιών σπαταλούσαν εκεί πολύ χρόνο, δεδομένου ότι τα θέατρα και οι ιππόδρομοι ήταν ο χώρος όπου μπορούσαν να προβληθούν στο λαό. Οι νέοι αριστοκράτες υποχρεώνονταν να συμμετέχουν στα θεάματα με τις λειτουργίες, δηλαδή αναλαμβάνοντας μέρος των εξόδων των παραστάσεων. Είχαν πάθος για τις ιπποδρομίες και αντέγραφαν ακόμα και το λεξιλόγιο των ηνιόχων³⁴, και γι' αυτές τις προτιμήσεις τους φέγονται από τον Λιβάνιο. Οι αριστοκράτες φαίνεται ότι παρακολουθούσαν τις ιπποδρομίες, αλλά όχι και τις θεατρικές παραστάσεις, που απολάμβαναν κυρίως οι λαϊκές τάξεις. Εθνικοί διανοούμενοι αντιδρούσαν στο πάθος των δημόσιων θεαμάτων, καθότι η παρακολούθησή τους δεν άρμοζε στις ευγενικές ψυχές. Ο Λιβάνιος σημειώνει ότι στο θέατρο πήγαιναν λαϊκοί και αμόρφωτοι άνθρωποι, ξένοι μετανάστες, απάτριδες, αργόσχολοι και σκλάβοι. Η απόλαυση του θεάτρου δεν ταίριαζε στην ελίτ της πόλης, και όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ρήτορας, οι έντιμοι εργαζόμενοι έμεναν αδιάφοροι: οι βουλευτές, οι *honorati*, οι καθηγητές και οι φοιτητές, οι αγρότες, οι δικηγόροι, οι τεχνίτες, οι έμποροι και οι ναυτικοί³⁵. Βέβαια, είναι πιθανόν αυτή η πληροφορία του Λιβάνιου να αποτελεί ρητορική υπερβολή, διαμορφωμένη από την προσπάθειά του να χαρακτηρίσει ως χαμηλή την ποιότητα των δημόσιων θεαμάτων. Πάντως, είναι γεγονός ότι στις επιστολές του δεν μιλάει για το θέατρο και κανείς από τους φίλους του δεν φαίνεται ότι σύχναζε εκεί³⁶.

---

31. P. Oxy. 2707· Sidonius Apollinaris, *Carmen* XXIII.300-303.

32. PG 51, 188.

33. Λιβάνιος, Όμιλία XLV.20.

34. *Ibidem*, XXXV.14-18· Έπιστολή 475.

35. Λιβάνιος, Όμιλία XLI.5-11.

36. P. Petit, *Libanius et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-C.*, Paris, 1955, σελ. 139-140.

Μέχρι το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής, τα θέατρα είχαν εγκαταλειφτεί. Καταρχήν, οι λόγοι ήταν οικονομικοί, δεδομένου ότι οι πόλεις δεν είχαν τα οικονομικά μέσα για να χρηματοδοτούν τις θεατρικές παραστάσεις και η τάξη των βουλευτών, η οποία παραδοσιακά στήριζε τα δημόσια θεάματα, κατέρρευε. Επίσης, οι πολιτισμικές αλλαγές και οι πιέσεις της Εκκλησίας συνέβαλαν στη διάλυση αυτού του αρχαίου θεσμού³⁷. Ο ιππόδρομος επέζησε μόνο στην Κωνσταντινούπολη, αλλά είχε μετατραπεί από σπορ σε μέσο προβολής του αυτοκράτορα, με παρελάσεις στις γιορτές ή με την ευκαιρία μεγάλων πολιτικών γεγονότων³⁸. Επομένως, κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, οι χώροι δημόσιας διασκέδασης και απόλαυσης των αριστοκρατών — τα λουτρά, τα θέατρα και οι ιππόδρομοι — έχαναν τον δημόσιο χαρακτήρα τους ή έσβηναν ολοκληρωτικά.

Τα λαμπρά δείπνα αποτελούσαν μίαν άλλη δραστηριότητα των αριστοκρατών και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην προσωπική προβολή και αίγλη τους³⁹, αλλά και στην επιβολή ελέγχου σε συγκεκριμένους κοινωνικούς χώρους. Η επιλογή των προσκεκλημένων σήμαινε αποδοχή στον στενότερο κύκλο του αριστοκράτη και ερμηνευόταν σαν εκδήλωση εύνοιας. Ενώ η άρνηση ενός προσκεκλημένου να συμμετάσχει σε αριστοκρατικό δείπνο θεωρούνταν τόσο μεγάλο παράπτωμα, ώστε ο Αμμιανός Μαρκελλίνος το συγκρίνει με φόνο⁴⁰. Ο ιστορικός περιγράφει την εμπειρία του, όταν προσπάθησε να γίνει δεκτός από τους αριστοκρατικούς οίκους της Ρώμης: αναφέρεται στο πλήθος των ερωτήσεων που υποχρεωνόταν κανείς να απαντήσει κατά την πρώτη συνάντηση, στη δυσκολία να γίνει δεκτός τη δεύτερη μέρα από τα ίδια πρόσωπα που τον είχαν δεχτεί φιλικά την προηγούμενη, στην αφοσίωση που ο αριστοκράτης περίμενε και στην αναμενόμενη απογοή-

---

37. Βλ. T.D. Barnes, «Christians and the theater», στο W.J. Slater (εκδ.), *Roman theater and society. E. Togo Salmon Papers I* (Ann Arbor, 1996), σελ. 161-180.

38. Al. Cameron, *Circus factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford, 1976, σελ. 249-270· C. Mango, «Daily life in Byzantium», ό.π., σελ. 341-353.

39. Βλ. Katherine M.D. Dunbabin, «Ut graeco more hiberetur: Greeks and Romans on the dining couch», στο I. Nielsen - H.S. Nielsen (εκδ.), *Meals in a social context. Aspects of the communal meal in the Hellenistic and Roman World*, Headington, Oxford, 1992, σελ. 81-101.

40. Ammianus Marcellinus, XXVIII.4.17: «*civilitatis autem hoc apud eos est nunc summum, quod expedit peregrino fratrem interficere cuiuslibet, quam cum rogatus sit ad convivium excusare*».

τευση του επισκέπτη στο μέλλον⁴¹. Όταν άρχιζε η προετοιμασία για το επίσημο δείπνο, συζητιόταν με αγωνιώδη επιφυλακτικότητα αν θα έπρεπε να καλέσουν έναν ξένο, με εξαίρεση αυτούς που προσκαλούνταν σε ανταπόδοση προηγηθείσας δικής τους πρόσκλησης. Τα κριτήρια

Χρυσή αγκράφα ζώνης με την παράσταση του Οδυσσέα
(6ος-7ος αιώνας)
(Royal Ontario Museum, Καναδάς).

επιλογής των προσκεκλημένων δεν ήταν υψηλά. Με πικρία, ο Αμμιανός Μαρκελλίνος σημειώνει ότι αν αποφασιζόταν να κληθεί κάποιος ξένος, αυτός μπορεί να ήταν ένας πληβείας που ανήκε σε κάποια αθλητική ομάδα του ιπποδρόμου ή ένας επαγγελματίας τυχερών παιχνιδιών ή κάποιος που γνώριζε απόκρυφες τέχνες. Μορφωμένοι και σοβαροί άνθρωποι δεν προσκαλούνταν — εξηγεί ο Αμμιανός Μαρκελλίνος —, γιατί θεωρούνταν άτυχοι και άχρηστοι⁴². Αντί για τον φιλόσοφο, προσκαλούνταν ο τραγουδιστής και αντί για τον ρήτορα, ο δάσκαλος της μιμητικής. Οι βιβλιοθήκες είχαν κλείσει για πάντα σαν τάφοι («*bibliothecis sepulcrorum ritu in perpetuum clausis*») και αντί αυτών κατασκευάζονταν ποικιλία μουσικών οργάνων, όπως

41. *Ibidem*, XIV.6.12-13.

42. *Ibidem*, XIV.6.14-15.

υδραυλικά όργανα, τεράστιες λύρες σαν άμαξες, φλογέρες και βαριά όργανα για ηθοποιούς που ασκούσαν τη μιμητική τέχνη με χειρονομίες⁴³.

Μέχρι το τέλος της πρωτοβυζαντινής εποχής, οι αριστοκράτες έτρωγαν ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα, κατά την ελληνορωμαϊκή συνήθεια⁴⁴, ταυτισμένη με την αριστοκρατική τάξη. Και επίσκοποι δειπνούσαν αρχαιοπρεπώς ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα. Ο Ευσέβιος Καισαρείας αναφέρει ότι οι επίσκοποι δείπνησαν με τον αυτοκράτορα ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα («οί μὲν αὐτῶ [τῷ βασιλεῖ] συνανεκλίνοντο, οἱ δ' ἄμφι τὰς ἑξ' ἑκατέρων προσανεπαύοντο κλινάδας»)⁴⁵. Σύμφωνα με τον Βίο του ἁγίου Θεόγνη, επισκόπου Βιτυλίου της Παλαιστίνης, όταν ο επίσκοπος επισκέφτηκε το διοικητή της επαρχίας, για να συζητήσει μαζί του κάποια θέματα της Εκκλησίας, γευμάτισε μαζί του ξαπλωμένος σε ανάκλιτρο («κατακλίνονται, ἐκεῖνος ἐπ' ἐκεῖνο τὸ κέρας, καὶ οὗτος ἐπὶ τοῦτο τὸ κέρας τῆς στιβάδος, καὶ τροφῆς μετελάμβανον»)⁴⁶. Αυτή η συνήθεια εξαφανίστηκε κατά τους 7ο και 8ο αιώνες. Αργότερα, ο Αρέθας Καισαρείας αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί είχαν πάψει να γευματίζουν ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα, ενώ η παράδοση διατηρήθηκε μόνο στο παλάτι και μάλιστα σε επίσημα γεύματα⁴⁷.

Τα δείπνα της αριστοκρατίας δεν χαρακτηρίζονταν από νηφαλιότητα, αλλά από ατιμόσφαιρα θορυβώδους διασκέδασης. Σύντομες περιγραφές τους στις πηγές παρουσιάζουν τους συνδαιτημένους μισομεθυσμένους στα ανάκλιτρα, εμπρός από τα πλούσια τραπέζια⁴⁸. Διασκέδαζαν με τους χορούς χορευτριών, οι οποίες, σύμφωνα με τη γλαφυρή περιγραφή του Αμμιανού Μαρκελλίνου, σκούπιζαν με τα πόδια

---

43. *Ibidem*, XIV.6.18: «*organa fabricantur hydraulica, et lyrae ad speciem carpentorum ingentes, tibiaeque et histrionici gestus instrumenta non levia*». Επίσης, βλ. XXX.1.20.

44. *Ibidem*, XXXI.5.6. Βλ. J. Rossiter, «Convivium and villa in Late Antiquity», στο W.J. Slater (εκδ.), *Dining in a classical context*, Ann Arbor, 1991, σελ. 199-214· L. Bek, «Questiones convivales. The idea of the triclinium and the staging of convivial ceremony from Rome to Byzantium», *Analecta Romana Instituti Danici / Odense University Press* 12 (1983), σελ. 81-107.

45. *Βίος Κωνσταντίνου*, έκδ. I.A. Heikel, *Eusebius Werke*, τόμ. I, Leipzig, 1902, κεφ. XV.

46. J. van den Gheyn, «Acta Sancti Theognii episcopi Beteliae», *Analecta Bollandiana* 10 (1891), σελ. 102 (κεφ. XIX).

47. J. Grosdidier de Matons, «Notes sur le sens médiéval du mot κλίνη», *Travaux et mémoires* 7 (1979), σελ. 368.

48. Ammianus Marcellinus, XXXI.5.6.

τους το δάπεδο των πλούσιων οίκων σε σημείο εξάντλησης και στριφογύριζαν με γρήγορες στροφές, παίζοντας πλήθος διαφορετικούς ρόλους⁴⁹. Τα εδέσματα ήταν πλουσιοπάροχα. Ματαιόδοξοι αριστοκράτες ζητούσαν να φέρουν ζυγαριές, για να ζυγίσουν επιτόπου τα φάρια, τα πουλιά και τους ελειούς που προσφέρονταν στα δείπνα, και καμάρων σαν να ήταν μοναδικά στο μέγεθος, ενώ ταυτόχρονα τα κατέγραφαν πλήθος γραμματέων⁵⁰.

Στο καθημερινό πρόγραμμα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη περιλαμβάνονταν και οι επισκέψεις σε φιλικά πρόσωπα της άρχουσας τάξης, συμμετοχή σε γεύματα των σημαντικότερων πολιτών, επισκέψεις στην αγορά και συνομιλία με το διοικητή και τους άρχοντες⁵¹. Η συναναστροφή με τους διοικητές ήταν απαραίτητη, για να δημιουργούνται καλές σχέσεις, να λύνονται προβλήματα και να εξυπηρετούνται τα προσωπικά συμφέροντα. Όταν η επίσκεψη σε μέλη της ανώτερης τάξης γινόταν αποδεκτή, τούτο σήμαινε ότι ο επισκέπτης γινόταν αποδεκτός στον συγκεκριμένο αριστοκρατικό κύκλο, ενώ η άρνηση έδινε ακριβώς το αντίθετο μήνυμα⁵². Έχοντας αναφερθεί στα δημόσια θεάματα, ο Sidonius Apollinaris αποκαλεί τον αριστοκρατικό οίκο «γλυκύ» και «ιερή εστία» («*o dulcis domus, o pii penates*»), χώρο οργάνωσης δείπνων (*convivia*), συζητήσεων με φίλους, μελέτης βιβλίων, ατμόσφαιρας διασκέδασης και σοβαρότητας, χαρούμενων συναντήσεων και φιλικών συναναστροφών⁵³. Η επίσκεψη σε υψηλά πρόσωπα ακολουθούσε συγκεκριμένη εθιμοτυπία. Κατά τη συνήθεια των ρωμαίων συγκλητικών, οι γυναίκες που επισκέπτονταν υψηλό αυτοκρατορικό πρόσωπο έπρεπε να έχουν ακάλυπτη την κεφαλή κατά τη συνάντηση και να προσφέρουν πλούσια δώρα. Αδιαφορώντας για το συμβολισμό της ειδωλολατρικής εθιμοτυπίας, η αγία Μελανία επισκέφτηκε την αυτοκράτειρα Βερίνα με απλά ενδύματα και καλυμμένη την κεφαλή της. Όμως, πρόσφερε στην αυτοκράτειρα «κόσμια τιμής ούκ όλίγης άξια και κανθάρους χρυσταλλίνους δώρων ένεκεν τής εύσεβοϋς βασιλίδος, και έτερα πάλιν κόσμια έν τε δακτυλίοις και άργύρω και έσθήτι σηρικη ώστε παρασχείν τοις πιστοίς εύνούχοις και άρχου-

---

49. *Ibidem*, XIV.6.20. Επίσης, βλ. την παράσταση δείπνου στον κώδικα της Γένεσης στη Βιέννη (folio 17v): W. Ritter et al., *Die wiener Genesis*, Wien, 1895.

50. Ammianus Marcellinus, XXVIII.4.13.

51. Ιουλιανός, *Έπιστολή εις ιερέα*, 303A-B.

52. Λιβάνιος, *Όμιλία 2*, 9.

53. Sidonius Apollinaris, *Carmen XXIII*.436-441.

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

σιν»⁵⁴. Δώρα σε φίλους συμβόλιζαν τη φιλία, όπως, για παράδειγμα, μια αργυρή φιάλη και ένα αργυρό νόμισμα⁵⁵ ή ένα αργυρό νόμισμα που ανταλλάσσεται με ένα ασημένιο⁵⁶.

Παράσταση της αυτοκτονίας της Διδούς
από τον βατικανό κώδικα 3225 f. 40r της Αινειάδας.

Ιδιωτικές στιγμές των αριστοκρατών σπάνια αποκαλύπτονται από τις πηγές. Για την οικογενειακή ζωή, για τις σχέσεις μεταξύ των συζύγων και ακόμα λιγότερο με τα παιδιά, μαθαίνουμε κυρίως από τους παπύρους της Αιγύπτου⁵⁷. Όπου τα λόγια κείμενα μας επιτρέπουν να διεισδύσουμε στον ιδιωτικό χρόνο και χώρο του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη, θα είναι σε στιγμές που θα προσπαθήσει να απομονωθεί. Ανάλογα με τις εποχές του έτους⁵⁸, οι συχνές επισκέψεις στα προάστια και στις επαύλεις τους πρόσφεραν στους αριστοκράτες αναψυχή, ηρεμία και ξεκούραση κοντά στη φύση. Συχνά, επισκέπτονταν τα κτήματά τους για να κυνηγήσουν — το κυνήγι ήταν κατεξοχήν αριστο-

54. Βίος αγίας Μελανίας, κεφ. XI (σελ. 148).

55. Ιουλιανός, Έπιστολή 30.

56. *Ibidem*, 63 (387B-C).

57. R.S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, Princeton N.J., 1993, σελ. 4, 181-207.

58. Ιουλιανός, Όμιλία II, 101D.

κρατικό σπορ —, ακόμα και όταν τη δύσκολη δουλειά του κυνηγιού την άφηναν στους δούλους⁵⁹. Ο Ιουλιανός είχε κληρονομήσει από τη γιαγιά του ένα μικρό κτήμα στη Βιθυνία, αποτελούμενο από τέσσερις αγρούς («*συγκτησείδιον μικρόν ἀγρῶν τεττάρων*»). Απείχε μόνο είκοσι σταδίου από τη θάλασσα, ώστε μπορούσε να απολαμβάνει τα αγαθά της, φρέσκα ψάρια, χωρίς να ενοχλείται από το θόρυβο των εμπόρων και των ναυτών. Αν περπατούσε κανείς λίγο πιο ψηλά από την έπαυλη προς ένα λόφο μέσα σε σμίλαια, θυμάρι και ευώδη χόρτα, θα μπορούσε να απολαύσει την υπέροχη θέα της θάλασσας, της Προποντίδας, των νησιών και της Κωνσταντινούπολης. Ο διανοούμενος θα έβρισκε την ησυχία της τοποθεσίας ιδανική για τη μελέτη ενός βιβλίου, ενώ η ομορφιά της θέας της θάλασσας με τα πλοία θα ξεκούραζε τα μάτια του. Όταν ήταν παιδί, ο Ιουλιανός θεωρούσε αυτό το κτήμα θαυμάσιο για να περάσει το καλοκαίρι, γιατί ήταν προικισμένο με πηγές, λουτρό, κήπο και δέντρα. Και όταν μεγάλωσε, νοσταλγούσε τον καιρό που είχε περάσει εκεί παιδί. Αργότερα, επισκέφτηκε το κτήμα πολλές φορές και με τη συντροφιά διανοουμένων φίλων του. Εκεί, κάποτε, είχε ασχοληθεί και με τη γεωργία, καλλιεργώντας ένα μικρό αμπέλι που παρήγαγε γλυκό ευώδες κρασί⁶⁰. Μιμούμενος τον Πλίνιο, ο Sidonius Apollinaris έγραφε μια επιστολή σε έναν φίλο του, όπου περιγράφει τη βίλα του στην πλαγιά ενός λόφου κοντά σε μια λίμνη. Αναφέρεται η χειμερινή τραπεζαρία, αλλά η πιο αγαπητή του συγγραφέα ήταν η θερινή που έβλεπε στη λίμνη. Περιλάμβανε ένα στιβάδιο και ένα τραπέζι. Ξαπλωμένος για το γεύμα, θα απολάμβανε από εκεί με τον φίλο του τη θέα της λίμνης με τους φαράδες. Μετά το γεύμα, σε ένα άλλο δωμάτιο, θα απολάμβαναν τους ήχους των πτηνών. Από τις κιονοστοιχίες μπορούσε κανείς να επισκεφτεί τη λίμνη και στη σκιά των δέντρων θα έπαιζαν μπάλα⁶¹.

Βέβαια, ο κατεξοχήν ιδιωτικός χώρος των αριστοκρατών ήταν τα μέγαρά τους, τα οποία ήταν λαμπρά, ανάλογα με το μεγαλείο των ιδιοκτητών τους⁶². Η αρχιτεκτονική διάταξή τους εξακολουθούσε να

---

59. Ammianus Marcellinus, XXVIII.4.18.

60. Ιουλιανός, Έπιστολή 25. Στις πηγές μαρτυρούνται επίσης επισκέψεις πλούσιων σε αγρούς στα προάστια για να επιβλέπουν γεωργικές εργασίες (για παράδειγμα, Βίος της αγίας Ματρώνης, κεφ. XLII, σελ. 809B).

61. Sidonius Apollinaris, Ep. II, II.

62. Ammianus Marcellinus, XXVIII.2.13: «*ambitosam domum cuiusdam primatis*».

είναι ρωμαϊκού τύπου, με το ανοιχτό αίθριο, στο οποίο έβλεπε το επιβλητικό τρικλίνιο για τα επίσημα δείπνα. Αυτή η αρχιτεκτονική χαρακτηρισριζόταν από ανοιχτούς χώρους που επικοινωνούσαν μεταξύ τους και μέσω του αιθρίου. Ο διάκοσμος ήταν λαμπρός. Οι σειρές των κιόνων υψώνονταν επιβλητικά, οι τοίχοι έλαμπαν από τα θαυμάσια χρώματα των τοιχογραφιών και των μαρμάρων⁶³. Στα μωσαϊκά δάπεδα απεικονίζονταν θαυμαστές σκηνές από τη μυθολογία ή γεωμετρικά σχήματα⁶⁴. Το διάκοσμο συμπλήρωναν αρχιτεκτονικά κοσμήματα, βαριές κεντητές κουρτίνες και πολύτιμα έπιπλα. Η επίπλωση των αριστοκρατικών οίκων ήταν μεγάλης αξίας και υψηλής τέχνης⁶⁵. Τα κρεβάτια είχαν στρώματα με πούπουλα, ενώ θαυμάσια λινά στολισμένα με πορφυρά πλαίσια κάλυπταν τα ανάκλιτρα και τα τραπέζια του τρικλινίου για τα δείπνα⁶⁶. Στις μεγάλες αριστοκρατικές οικίες διατηρούνταν έπιπλα για πολλούς αιώνες. Για παράδειγμα, στην έπαυλη του Διόνυσου, στο Δίο, βρέθηκαν τέσσερις χάλκινες προτομές που διακοσμούσαν μια κλίνη. Η κλίνη είχε διατηρηθεί και χρησιμοποιούνταν για τρεις αιώνες⁶⁷. Ο Βίος του άγιου Φιλάρετου μας πληροφορεί ότι το πολυτελές τραπέζι στο σπίτι του άγιου ήταν πολύ παλαιό και από ελεφαντόδοντο («τὴν τράπεζαν ἐλεφαντίνην ἀρχαίαν περιεχεχρυσωμένην στοργγυλοειδῆ παμμεγέθη») ⁶⁸. Όπως και στη ρωμαϊκή εποχή, αγάλματα διακοσμούσαν τους πρωτοβυζαντινούς αριστοκρατικούς οίκους. Ο Παλλάδας αφιέρωσε ένα επίγραμμα του σε αρχαία αγάλματα, τα οποία θα καταστρέφονταν από φανατικούς χριστιανούς, για να χρησιμοποιηθεί το μέταλλό τους για την κοπή χαλκών νομισμάτων. Όμως, σώθηκαν, γιατί συγκεντρώθηκαν σε συλλογές αριστοκρατών

---

63. *Ibidem*, XXVIII.4.12. Επίσης, βλ. τις τοιχογραφίες των λαμπρών οίκων της Εφέσου: V.M. Strocka, «Die Wandmalerei der Hanghäuser in Ephesos», *Forschungen in Ephesos VIII/1*, Wien, 1977.

64. Για το συμβολισμό των παραστάσεων των μωσαϊκών δαπέδων στις αριστοκρατικές οικίες σε σχέση με την κοινωνική θέση και την παιδεία των ιδιοκτητών, βλ. Sarah Scott, «The power of images in the late-Roman house», στο R. Laurence - A. Wallace-Hadrill (εκδ.), *Domestic space in the Roman World: Pompeii and Beyond*, Portsmouth, RI, 1997, σελ. 53-67.

65. Ammianus Marcellinus, XXVI.8.13: «*mobilis census inaestimabilis plenam*»· XXVIII.2.13: «*suppellectili pretiosa*».

66. *Ibidem*, XVI.8.8.

67. Δ. Παντερμαλής, «Δίον. Η δεκαετία των ανασκαφών 1987-1997», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 10Α (1996), σελ. 212.

68. M.-H. Fourmy - M. Leroy, «La Vie de S. Philarète», *Byzantion* 9 (1934), σελ. 137.30-31.

που διακοσμούσαν τα μέγαρά τους. Βέβαια, το περιβάλλον ήταν πλέον χριστιανικό, και ακολουθώντας το πνεύμα της εποχής, ο Παλλάδας δεν διστάζει να τονίσει ότι τα αγάλματα είχαν εκχριστιανιστεί («χριστιανοὶ γεγαῶτες»)⁶⁹. Όταν αποφάσισαν να αποσυρθούν από τα εγκόσμια και να πουλήσουν το αριστοκρατικό σπίτι τους, η αγία Μελανία και ο άντρας της πρόσφεραν τα αγάλματά τους στην αυτοκράτειρα Βερίνα⁷⁰. Στην Κωνσταντινούπολη, στο παλάτι του Λαύσου,

Μωσαϊκό δάπεδο με την παράσταση
της Αμφιτρίτης και του Τρίτωνα
από τον «Οίκο της Κλιτύος II» στην Έφεσο.

praepositus sacri cubiculi κατά τη βασιλεία του Θεοδοσίου Β' (406-450), βρισκόταν το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία του Φειδία από τα Ολύμπια, της Κνιδίας Αφροδίτης του Πραξιτέλη, της Λινδίας Αθηνάς από σμαράγδι, έργο του Σκύλλίδα και του Δίποιου, της

69. Έλληνική Άνθολογία IX.528. Οι αριστοκράτες τα έβλεπαν σαν έργα τέχνης. Για παράδειγμα, βλ. Prudentius, *Contra Symmachum* I, 502-505: «*liceat statuas consistere puras, / artificum magnorum opera: haec, pulcherrima nostrae / ornamenta fuant patriae, nec decolor usus / in vitium versae monumenta coinquinet artis*».

70. Κεφ. XIV (σελ. 156): «*παρακάλεσάν τε αὐτήν, ἵνα κἂν τῶν ἐξ αὐτῆς πολυτίμων μαρμάρων ξένιον παρά τῶν ἁγίων κομίσῃται*».

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

Σαμίας Ήρας, έργο του Λύσιππου και του Βούπαλου, του *Καιρού* του Λύσιππου, και άλλα⁷¹. Στα αριστοκρατικά μέγαρα αναρτούσαν πορτραίτα ως επίδειξη φιλίας προς τα εικονιζόμενα ισχυρά πρόσωπα, η εύνοια των οποίων ήταν επιθυμητή⁷², καθώς και των γονέων ή των παιδιών των ιδιοκτητών με την ελπίδα ότι η ανάμνησή τους θα διατηρούνταν ζωντανή για καιρό⁷³.

Από τον 4ο αιώνα παρατηρείται η τάση εγκατάλειψης και υποδιαίρεσης αρκετών αριστοκρατικών οίκων. Το φαινόμενο είναι γνωστό από τις αρχαιολογικές ανασκαφές σε όλες τις επαρχίες της αυτοκρατορίας, στην Ανατολή και στη Δύση. Στην αυτοκρατορική νομοθεσία, βρίσκουμε κάποιες σχετικές αναφορές. Σύμφωνα με διάταγμα του Κωνσταντίνου το 321, ιδιώτες μετέφεραν κίονες και μάρμαρα από τους οίκους τους στις πόλεις, στις κατοικίες τους στην ύπαιθρο⁷⁴. Αυτή η πρακτική απαγορεύτηκε, καθώς αναγνωρίστηκε η αισθητική αξία των αρχιτεκτονικών κοσμημάτων των ιδιωτικών οίκων για τον δημόσιο χώρο των πόλεων. Είναι πιθανόν ότι αυτό το διάταγμα αφορούσε τις επαρχίες της Δύσης, όπου ως γνωστό είχε αρχίσει η έξοδος των πλουσίων προς τις επαύλεις τους στην ύπαιθρο. Το 377, ένα διάταγμα των Ουάλεντα, Γρατιανού και Ουαλεντινιανού μας πληροφορεί ότι οι βουλευτές των πόλεων, δηλαδή η υπεύθυνη και για τη διοίκησή τους ανώτατη αστική τάξη, δεν φρόντιζαν να επιδιορθώνουν τους οίκους στις πόλεις όπου υπηρετούσαν. Τώρα, ο νόμος τους υποχρέωνε να τελειώνουν τη θητεία τους στην ίδια πόλη όπου ζούσαν. Επομένως, είναι φανερό ότι οι βουλευτές μετοικούσαν σε άλλες πόλεις για να απαλλαγούν από τις διοικητικές υποχρεώσεις τους — φαινόμενο γνωστό και από άλλες πηγές. Το ίδιο διάταγμα μας πληροφορεί ότι και άλλοι ιδιοκτήτες μεγάλων οίκων πέρα από τους βουλευτές έδειχναν αδιαφορία για τη συντήρησή τους. Επομένως, πρόκειται για γενικότερη κρίση της ανώτερης τάξης, τα μέλη της οποίας άρχισαν να εγκαταλείπουν τα αστικά μέγάρά τους.

Οι αρχαιολογικές ανασκαφές μας αποκαλύπτουν τις αλλαγές των αριστοκρατικών οίκων κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή. Οι περισσότεροι οίκοι ρωμαϊκού τύπου με περιστύλιο άρχισαν να τροποποιούνται

---

71. Κεδρηνός, *έκδ.* Βόννης, τόμ. I, σελ. 564. Το παλάτι του Λαύσου μαζί με τα αγάλματα καταστράφηκε από πυρκαγιά το 475 (*ibidem*, σελ. 616· Ζωναράς, *έκδ.* Βόννης, τόμ. III, σελ. 131).

72. Λιβάνιος, *Όμιλία XXXII.10.*

73. Ιωάννης Δαμασκηνός, *PG 95, 313A.*

74. *CJ VIII.10.6.*

από τον 4ο αιώνα: αρκετοί υποδιαιρέθηκαν σε μικρότερα διαμερίσματα για να κατοικήσουν περισσότερες οικογένειες. Σε άλλους, αρχιτεκτονικές αλλαγές μείωναν τους ανοιχτούς χώρους, που ήταν χαρακτηριστικό στοιχείο των ρωμαϊκών οίκων. Η νέα έμφαση στους κλειστούς χώρους γίνεται φανερή σε αναπαραστάσεις του εσωτερικού οικιών σε μικρογραφίες χειρογράφων. Στη μικρογραφία της αναπαράστασης του θανάτου της Διδούς στο περίφημο λατινικό έπος, την *Αϊνειάδα*, στον λατινικό βατικανό κώδικα 3225 f. 40r, η ηρωίδα παρουσιάζεται πάνω σε ένα ανάκλιτρο και από κάτω ένας σωρός από φλεγόμενα ξύλα, ενώ στο κείμενο του λατινικού έπους η αυτοκτονία της έλαβε χώρα σε μian ανοιχτή αυλή (IV, 494: «*tecto interiore sub auras*»)⁷⁵. Μελέτες έχουν δείξει ότι οι ανοιχτοί χώροι του ρωμαϊκού οίκου αντέγραφαν στοιχεία της ελληνικής αρχιτεκτονικής και υπογράμμιζαν τον δημόσιο χαρακτήρα της ζωής των πλούσιων ιδιοκτητών⁷⁶. Στην πρωτοβυζαντινή εποχή, η τάση περιορισμού των ανοιχτών χώρων παρατηρείται στο κλείσιμό τους καταρχήν με κουρτίνες ή και με χαμηλούς τοίχους, μετατρέποντάς τους έτσι σε εισόδους άλλων δωματίων⁷⁷. Με τον καιρό, οι μόνιμες υποδιαιρέσεις δημιούργησαν διαμερίσματα, τα οποία οι ιδιοκτήτες των οίκων νοίκιαζαν σε ιδιώτες⁷⁸.

Παράδειγμα αποτελεί ο οίκος, ο λεγόμενος «*Freudenhaus*», κοντά στον Έμβολο της Εφέσου, το περιστύλιο του οποίου τροποποιήθηκε σταδιακά από τον 4ο αιώνα. Ακριβώς απέναντί του, άλλες κατοικίες τροποποιήθηκαν κατά παρόμοιο τρόπο μετά από ένα σεισμό κατά τα μέσα του ίδιου αιώνα. Το περιστύλιο διαιρέθηκε σε μικρά δια-

---

75. K. Weitzmann, *Late antique and early Christian book illumination*, London, 1977, σελ. 36.

76. A. Wallace, «The social structure of the Roman house», *Papers of the British School at Rome* 56 (1988), σελ. 43-97, κυρίως σελ. 58 κ.ε.

77. Y. Thébert, «Private life and domestic architecture in Roman Africa», στο Ph. Ariès - G. Duby (εκδ.), *A history of private life*, τόμ. I: P. Veyne (εκδ.), *From pagan Rome to Byzantium*, μετάφραση A. Goldhammer, Cambridge, Mass.-London, 1987, σελ. 315-409.

78. Βλ. J.B. Ward-Perkins - J.H. Little - D.J. Mattingly (with a contribution by S.C. Gibson), «Town houses at Ptolemais, Cyrenaica: a summary report of survey and excavation work in 1971, 1978-1979», *Libyan Studies* 17 (1986), σελ. 109-153, κυρίως σελ. 111-126. Helen Saradi, «Privatization and subdivision of urban properties in the Early Byzantine centuries: social and cultural implications», *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 35 (1998), σελ. 17-43.

μερίσματα των 90 τ.μ. ή και λιγότερο⁷⁹. Είναι σαφές ότι τα χαρακτηριστικά της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής υποχωρούσαν. Όμως, παρόλες τις αλλαγές στους μεγάλους οίκους, μέλη της ανώτερης τάξης εξακολουθούσαν να κατοικούν στα υποδιαιεθέντα νέα διαμερίσματα. Για παράδειγμα, η βορειοδυτική γωνία του λεγόμενου «Οίκου της Εφέσου» στην Έφεσο αναμορφώθηκε. Σε ένα από τα δωμάτια βρέθηκαν δύο αυτοκρατορικά πορτραίτα, το ένα του Μάρκου Αυρήλιου και ένα άλλο χρονολογούμενο στον 3ο αιώνα. Τα πορτραίτα του αυτοκράτορα Τιβέριου και της Λιβίας παρέμειναν σε μια κόγχη σε έναν τοίχο από την παλαιότερη εποχή: οι ιδιοκτήτες διατηρούσαν ακόμα την ανάμνηση του σεβασμού των προγόνων τους προς τους ρωμαίους αυτοκράτορες⁸⁰. Το παλάτι της Νέας Πάφου στην Κύπρο, το οποίο εγκαταλείφθηκε στον 6ο αιώνα, στόλιζαν τα περίφημα μωσαϊκά με τη γέννηση και το πρώτο λουτρό του Αχιλλέα και τη Θέτιδα, τον Ποσειδώνα και την Αμφιτρίτη, τον Θησέα και τον Μινώταυρο⁸¹. Σε ένα μέρος του, κυρίως στο νότιο, εγκαταστάθηκαν νέοι φτωχοί κάτοικοι, οι οποίοι το κατέστρεψαν, στήνοντας φούρνους, εστίες και στάβλους για τα ζώα τους⁸², ώστε, σ' αυτό το τμήμα του παλατιού, δεν βρέθηκε τί-

---

79. W. Jobst, «Das "öffentliche Freudenhaus" in Ephesos», *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 51 (1976-1977), σελ. 61-84, κυρίως σελ. 83-84· H. Vettters, «Zum Stockwerkbau in Ephesos», στο *Mélanges Mansel*, Ankara, 1974, τόμ. I, σελ. 69-92· του ίδιου, «Die Hanghäuser an der Kuretenstrasse», *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 50 (1972-1975), Beiblatt 331-380.

80. H. Vettters, «Ephesos. Vorläufiger Grabungsbericht 1983», *Anzeiger der phil.-hist. Klasse Öst. Ak. der Wiss.* 121 (1984), σελ. 224· του ίδιου, «Ephesos. Vorläufiger Grabungsbericht 1982», *ibidem*, 120 (1983), σελ. 121· M. Aurenhammer, «Römische Porträts aus Ephesos. Neue Funde aus dem Hanghaus 2», *Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes in Wien* 54 (1983), Beiblatt 105-146.

81. Βλ. W.A. Daszewski, *La mosaïque de Thésée. Études sur les mosaïques avec représentations du labyrinthe, de Thésée et du Minotaure*, Varsovie, 1977· του ίδιου, «Polish excavations at Kato (Nea) Paphos in 1970 and 1971», *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1972, σελ. 211-217· του ίδιου, «Les fouilles polonaises à Nea Paphos 1972-1975. Rapport préliminaire», *ibidem*, 1976, σελ. 191-192.

82. Του ίδιου, «A preliminary report on the excavations of the Polish archaeological mission at Kato (Nea) Paphos in 1966 and 1967», *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1968, σελ. 39· του ίδιου, «Polish excavations at Kato (Nea) Paphos in 1970 and 1971», *ibidem*, 1972, σελ. 220-221· του ίδιου, «Nea Paphos», *Études et Travaux* VII (1973), σελ. 291, 294.

Λεπτομέρεια από ψηφιδωτό τοίχου
από τον «Οίκο της Κλιτύος II» στην Έφεσο.

Λεπτομέρεια από ψηφιδωτό τοίχου
από τον «Οίκο της Κλιτύος II» στην Έφεσο.
Παγώνια, γιρλάντες και φρούτα είναι θέματα που προέρχονται
από τη ρωμαϊκή ζωγραφική θεματογραφία.

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

ποτα από τον γλυπτό διάκοσμό του. Όμως, στο δυτικό τμήμα, στο οποίο δεν σημειώνεται εγκατάσταση νέων κατοίκων, βρέθηκαν δώδεκα αγάλματα θεών και ηρώων: ο Ασκληπιός, ο Διόνυσος, ένας Σιληνός, ο Ηρακλής, η Αφροδίτη, η Περσεφόνη, η Άρτεμη, και άλλοι. Τα περισσότερα χρονολογούνται στον 2ο αιώνα, αλλά μερικά είναι ελληνιστικά (η Αφροδίτη, ο Ασκληπιός, η Άρτεμη). Επίσης, βρέθηκαν και τεμάχια από άλλα αγάλματα. Στον λεγόμενο «Οίκο των Χαλκών» («House of the Bronzes»), στις Σάρδεις, σε ένα δωμάτιο εμπρός από τον προθάλαμο του τρικλινίου, το οποίο ίσως χρησιμοποιούνταν ακόμα ως τραπεζαρία, όπως δείχνει το μαρμάρινο τραπέζι σε σχήμα «σίγμα» που βρέθηκε, λειτουργούσε ένα εργαστήριο όπου χρησιμοποιούνταν θειάφι για το άσπρισμα υφασμάτων⁸³. Στον ελλαδικό χώρο, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λαμπρή οικία του τέταρτου οικοδομικού τετραγώνου ανατολικά της αρχαίας αγοράς των Φιλίππων. Μετά τα μέσα του 5ου αιώνα υποδιαιρέθηκε σε δύο οικίες, ενώ στο δεύτερο ήμισυ του 6ου αιώνα μεγάλα τμήματα του οικοδομήματος χρησιμοποιήθηκαν ως εργαστήρια και αποθήκες και οι κίονες του αιθρίου τοιχίστηκαν. Στον δεύτερο όροφο πάνω από το παλαιό άτριο χτίστηκε μια κατοικία, ενώ στη νότια πλευρά του κτιρίου κατασκευάστηκε ένας ληνός. Στη βόρεια πλευρά, στην αίθουσα υποδοχής, στο τρικλίνιο και στον προθάλαμό του, βρέθηκαν πάνω από ογδόντα πιθάρια για κρασί. Τα μωσαϊκά στο δάπεδο καταστράφηκαν, όταν τα πιθάρια τοποθετήθηκαν σε κυλώματα προκειμένου να στερεωθούν. Το δεύτερο μεγάλο τρικλίνιο της ανατολικής πλευράς μετατράπηκε σε υπαίθριο χώρο με αναβρυτήριο⁸⁴.

Όμως, όσοι αριστοκρατικοί οίκοι διατηρήθηκαν κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, τροποποιήθηκαν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η αρχιτεκτονική διάταξή τους να τονίζει τη δημόσια αρχή που κατείχε ο ιδιοκτήτης. Χαρακτηρίζονται από την προσθήκη μιας μεγάλης αφιδωτής αίθουσας για ακροάσεις, ένα επίσημο τρικλίνιο για επίσημους προσκεκλημένους και ένα δεύτερο τρικλίνιο για προσωπικούς φίλους⁸⁵.

---

83. G.M.A. Hanfmann, «Excavations at Sardis 1958», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 154 (1959), σελ. 27 και σημ. 50.

84. Γ. Γούναρης - Γ. Βελένης, «Πανεπιστημιακή ανασκαφή Φιλίππων 1988-1996», *Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη* 10B (1996), σελ. 719-733, κυρίως σελ. 724-726.

85. S.P. Ellis, «The end of the Roman house», *American Journal of Archaeology* 92 (1988), σελ. 565-576· του ίδιου, «Power, architecture and decor: how the Late Roman aristocrat appeared to his guests», στο E.K. Gazda

Η υποδιαίρεση των μεγάλων οικιών ρωμαϊκού τύπου με τρικλίνιο και η δημιουργία διαμερισμάτων για οικογένειες χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων μαρτυρείται μόνο από τις αρχαιολογικές ανασκαφές. Οι παλαιές αριστοκρατικές οικίες υποδιαιρούνται με τοίχους χτισμένους από ευτελή υλικά, πέτρες, λάσπη και άφθονα σπόλια. Τοίχοι αυτού του τύπου υποδιαιρούν κιονοστοιχίες, όπως αυτές του άτριου, δωμάτια, ακόμα και τα τρικλίνια, τα επίσημα δωμάτια δείπνου. Οι νέοι κάτοικοι αυτών των διαμερισμάτων ήταν βιοτέχνες και αγρότες, αφού εκεί εγκαθιστούσαν εργαστήρια και αγροτικά εργαλεία, κυρίως μύλους. Η ποιότητα της ζωής τους ήταν πολύ χαμηλή και δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσουν τον υπέροχο αρχιτεκτονικό διάκοσμο των λαμπρών αυτών μεγάρων, ούτε τα πολύτιμα μωσαϊκά των δαπέδων. Έχτιζαν τους νέους ευτελείς τοίχους και τοποθετούσαν τα εργαλεία τους και τις εστίες τους κατευθείαν πάνω στα μωσαϊκά, συχνά χωρίς καν να τα κόβουν. Συνήθεις είναι οι εξοχές στους τοίχους για την τροφή των ζώων ή για να αποθηκεύουν καρπούς⁸⁶.

Οι αρχαιολόγοι συνηθίζουν να αποκαλούν τους νέους φτωχούς κατοίκους των αριστοκρατικών οίκων «τρωγλοδύτες». Υποτίθεται ότι οι λαμπροί οίκοι είχαν πουληθεί ή εγκαταλειφθεί, λόγω της κρίσης της τάξης των βουλευτών⁸⁷. Όμως, λίγο πριν από το θάνατό του, ο μεγάλος βρετανός αρχαιολόγος J.B. Ward-Perkins υπέθεσε ότι αυτοί οι «τρωγλοδύτες» πιθανόν να ήταν ένοικοι των μικρών διαμερισμάτων. Στηρίχτηκε στις παρατηρήσεις του στο λεγόμενο «House G» στην Πτολεμαίδα της βόρειας Αφρικής⁸⁸. Σύμφωνα με τον J.B. Ward-Perkins, η ύπαρξη μιας μόνο εισόδου στην υποδιαιρεθείσα οικία σήμαινε ότι ανήκε σε έναν ιδιοκτήτη, ο οποίος είχε υποδιαιρέσει την οικία σε διαμερίσματα που νοίκιαζε σε φτωχούς ενοίκους. Εάν κάθε κάτοικος διαμερίσματος ήταν και ιδιοκτήτης του, θα έπρεπε λογικά να άνοιγε ξεχωριστή είσοδο στο ισόγειο. Βέβαια, η ύπαρξη μιας

(εκδ.), *Roman art in the private sphere. New perspectives on the architecture and decor of the domus, villa and insula*, Ann Arbor, 1991, σελ. 117-134· του ίδιου, «Late-antique dining: architecture, furnishings and behaviour», στο R. Laurence - A. Wallace-Hadrill, *Domestic space*, ό.π., σελ. 41-51.

86. Βλ. S. Ellis, *An archaeological study of urban domestic housing in the Mediterranean AD 400-700*, Ph.D. Diss., Oxford, 1984· του ίδιου, *Roman housing*, London, 2000, σελ. 110-112.

87. *Ibidem*, σελ. 111-112.

88. J.B. Ward-Perkins - J.H. Little - D.J. Mattingly, «Town houses», ό.π., σελ. 111-126.

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

μόνο εισόδου μπορεί να ερμηνευτεί και από λόγους ασφαλείας ή και για να εξοικονομηθεί χώρος.

Με βάση μαρτυρίες παπύρων της Αιγύπτου σε πρόσφατη μελέτη μας, δείξαμε ότι η υπόθεση του J.B. Ward-Perkins ήταν σωστή⁸⁹. Πράγματι, οι πάπυροι που περιέχουν συμβόλαια ενοικιάσεων οικιών και διαμερισμάτων δείχνουν ότι από τον 4ο μέχρι τον 6ο αιώνα υπήρξε δραματική αύξηση του πληθυσμού, πράγμα που είναι γνωστό και από άλλες ενδείξεις των αρχαιολογικών ανασκαφών, με αποτέλεσμα την αύξηση ζήτησης στέγης. Επίσης, οι πάπυροι της Αιγύπτου μαρτυρούν ότι ακόμα και κιονοστοιχίες αυλών υποδιαιρούνταν και νοικιάζονταν «πρός χρῆσιν καὶ οἴκησιν». Επομένως, είναι σαφές ότι οι υποδιαιρεμένοι χώροι των παλαιών οίκων με την αρχαία αρχιτεκτονική διάταξη δεν καταλήφτηκαν από τρωγλοδύτες, όπως συνήθως χαρακτηρίζονται οι νέοι κάτοικοί τους από τους αρχαιολόγους, αλλά συχνά οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες προέβαιναν σε υποδιαιρέσεις για να νοικιάζουν τα νέα διαμερίσματα.

Τέλος, στους παπύρους, παρατηρούμε μια εξέλιξη του όρου «τρικλίνιο», που από τον 7ο αιώνα δηλώνει, όχι πλέον την επίσημη τραπεζαρία, αλλά το διαμέρισμα. Η αλλαγή της σημασίας του όρου «τρικλίνιο» φανερώνει χωρίς αμφιβολία τις αλλαγές στην οικιακή αρχιτεκτονική και στη λειτουργικότητα των οικιακών χώρων. Αναφέραμε πιο πάνω ότι οι Βυζαντινοί έπαυσαν να γευματίζουν ξαπλωμένοι σε ανάκλιτρα από τον 7ο αιώνα. Το τρικλίνιο εξέφραζε έναν αρχαίο τρόπο ζωής, με έμφαση στις κοινωνικές δραστηριότητες που χαρακτηρίζαν το υψηλό δημόσιο προφίλ των αριστοκρατών. Η κρίση, που είχε πλήξει την ανώτερη τάξη των επαρχιακών πόλεων κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, θα υποχρέωσε αρκετούς βουλευτές να μετατρέψουν τα μέγαρά τους σε ακίνητα που παρήγαγαν εισόδημα, υποδιαιρώντάς τα σε μικρότερα διαμερίσματα. Κάτω απ' αυτό το φως μπορούμε πλέον να ερμηνεύσουμε κάποιες ενδείξεις των αρχαιολογικών ανασκαφών, σύμφωνα με τις οποίες τμήματα πολυτελών αριστοκρατικών οικιών είχαν μετατραπεί σε εργαστήρια, ενώ το υπόλοιπο τμήμα εχρησιμοποιείτο ακόμα από τους αριστοκράτες ως κατοικία. Παραδείγματος χάρη, στο βυζαντινό μέγαρο της Καισάρειας της Παλαιστίνης, ένα δωμάτιο είχε μετατραπεί σε εργαστήριο παραγωγής φατνωμάτων σε *opus sectile* για τη διακόσμηση τοίχων. Κατά τη μετατροπή του δω-

---

89. Βλ. Helen Saradi, «Privatization and subdivision of urban properties», *ό.π.*, σελ. 30 κ.ε.

Τοιχογραφία από τον «Οίκο της Κλιτύος II»
στην Έφεσο (c. 400 μ.Χ.). Ο ερωτιδέας με τις γιρλάντες
είναι θέμα γνωστό από τη ρωμαϊκή ζωγραφική.

Τοιχογραφία από τον «Οίκο της Κλιτύος II»
στην Έφεσο (5ος αιώνας μ.Χ.).
Η απεικόνιση των ερωτιδέων μέσα σε πλαίσια
αποτελεί απομίμηση θεμάτων της ζωγραφικής της Πομπηίας.

ματίου σε εργαστήριο, οι ιδιοκτήτες του μεγάρου το απομόνωσαν από τους χώρους όπου κατοικούσαν, φράζοντας την είσοδο στο διάδρομο που οδηγούσε στο μέγαρο⁹⁰.

Παίρνουμε μια ιδέα του διάκοσμου των αρχοντικών οικιών, κατά τον 7ο αιώνα, από τον *P. Oxy. XVI 1925*, ο οποίος περιέχει έναν κατάλογο αντικειμένων, που μεταφέρθηκαν σε ένα προάστιο έξω από τις πύλες της πόλης και παραδόθηκαν στον αρμόδιο του μεγάρου. Στο τρικλίνιο υπήρχε ένα μεγάλο κρεβάτι (*κραβάκιον α' μέγα*), ένα σκουτάριον με μεταλλική διακόσμηση, ένα *άκκούβιτον*, δηλαδή ανάκλιτρο, τα φύλλα της μεγάλης πόρτας, *κάγκελα* (*καγκέλλια*), το κρεβάτι του στρατηλάτη, διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως *κάγκελα*, μαρμάρινα κιονόκρανα και μικρές ξύλινες κολόνες. Στον κατάλογο συμπεριλαμβάνονταν και δυο μικρές εικόνες, η μία με την παράσταση του άγιου Κολλούθου στολισμένη με χρυσό γύρω από το κεφάλι, η άλλη με την παράσταση της Θεοτόκου, ολόκληρη καλυμμένη με χρυσό. Είναι σαφές ότι το τρικλίνιο είχε διατηρήσει τον πλούσιο αρχιτεκτονικό διάκοσμό του στον 7ο αιώνα. Όμως, η αναφορά του κρεβατιού και του ανάκλιτρου (*άκκούβιτον*), αν προορίζονταν για τον ίδιο χώρο, δημιουργεί ερωτηματικά. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το ανάκλιτρο υποδηλώνει τη χρήση του τρικλινίου ως τραπεζαρία, ενώ το κρεβάτι ως υπνοδωμάτιο. Ωστόσο, είναι πιθανό ο όρος τρικλίνιο να χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια του διαμερίσματος, όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω. Βέβαια, το σκουτάρι και το κρεβάτι του στρατηλάτη προσέδιδαν στο χώρο έντονα στρατιωτικό χαρακτήρα. Στο τρικλίνιο του «*Οίκου των Χαλκών*» («*House of the Bronzes*»), στις Σάρδεις, βρέθηκε μέρος του μαρμάρινου ημικυκλικού τραπεζιού εμπρός από την αφίδα και ένα σπαθί στη μέση του δωματίου. Ένα μπρούτζινο πολυκάνδηλο, που το φώτιζε, βρέθηκε στην είσοδό του. Η αίθουσα εμπρός από το τρικλίνιο ήταν στρωμένη με πολύχρωμα μάρμαρα, όπως και το τρικλίνιο, και στον έναν τοίχο είχε ένα ντουλάπι με γυάλινα αγγεία για χρήση στα γεύματα, και ένα μαρμάρινο τραπέζι από το οποίο σώθηκαν μόνο οι βάσεις⁹¹.

Στο Βυζάντιο, ο τύπος της ρωμαϊκής οικίας με περιστύλιο εγκαταλείφτηκε οριστικά από τα μέσα του βου αιώνα, οπότε καμία νέα

---

90. Y. Porat, «Caesarea — 1994-1999», *Excavations and Surveys in Israel* 112 (2000), σελ. 38.

91. G.M.A. Hanfmann, «Excavations at Sardis 1959», *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 157 (1960), σελ. 24.

αριστοκρατική οικία δεν χτίζεται πλέον μ' αυτή την αρχιτεκτονική διάταξη. Τα παλαιά μέγαρα έπαφαν να συντηρούνται, υποδιαίρεθήκαν σε διαμερίσματα για φτωχούς κατοίκους, και τελικά, εγκαταλείφθηκαν. Άλλα κατέρρευσαν από σεισμούς ή εχθρικές επιδρομές. Αρκετοί αριστοκράτες εγκατέλειψαν τις επαρχιακές πόλεις και εγκαταστάθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου η αυτοκρατορική αυλή πρόσφερε ευκαιρίες κοινωνικής προβολής και δύναμης. Με τις εχθρικές εισβολές που αρχίζουν τον 7ο αιώνα, οι αριστοκράτες εγκατέλειπαν τα απειλούμενα επαρχιακά αστικά κέντρα για άλλες ασφαλέστερες περιοχές. Όταν η Καρχηδόνα κατελήφθη από τους Βανδάλους, ο Claudius Gordianus, παππούς του Fulgentius της Ruspe, εγκατέλειψε την πατρική οικία του και διέφυγε στην Ιταλία. Αργότερα, οι εγγονοί του επέστρεψαν, αλλά μάταια προσπάθησαν να ανακτήσουν την οικία τους, στην οποία τότε κατοικούσαν αρειανοί ιερείς⁹².

Όταν οι νέοι κάτοικοι που εγκαταστάθηκαν στις εγκαταλειμμένες πια αριστοκρατικές οικίες ήταν βάρβαροι, οι συνήθειες διαβίωσής τους άφησαν ίχνη που προσδιορίζονται στις αρχαιολογικές ανασκαφές. Για παράδειγμα, στην Ιταλία, στη βίλα στο San Giovanni di Ruoti, στους 5ο και 6ο αιώνες, οι νέοι κάτοικοι πέταγαν τα απορρίματα της κουζίνας στους διαδρόμους, στα αδειανά δωμάτια και έξω από τις εισόδους. Επίσης, οι τρόποι φαγητού άλλαζαν: η τραπεζαρία δεν έχει πια το σχήμα του τρικλινίου με το *stibadium*, αλλά είναι ένα στενόμακρο δωμάτιο⁹³.

Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή συντελέστηκε λοιπόν μια βαθιά αλλαγή στον αριστοκρατικό οίκο. Σημειώσαμε ήδη την αλλαγή στην αρχιτεκτονική με το βαθμιαίο κλείσιμο των ανοιχτών χώρων, την εγκατάλειψη του τρικλινίου και των κιονοστοιχιών. Πολλοί οίκοι μετατράπηκαν σε μοναστήρια ή σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, φαινόμενο γνωστό και από τη Δύση⁹⁴. Τα λατινικά δικαιοπρακτικά έγγραφα

---

92. Diacre de Carthage, *Vie de saint Fulgence de Ruspe*, έκδ. G.-G. Lapeyre, Paris, 1929, c. 1.

93. A.M. Small - R.J. Buck, *The excavations of San Giovanni di Ruoti*, Toronto, 1994, σελ. 4-5.

94. Βλ. F. Guidobaldi, «Le domus tardoantiche di Roma come "sensori" delle trasformazioni culturali e sociali», στο W.V. Harris (εκδ.), *The transformations of URBS Roma in Late Antiquity*, *Journal of Roman Archaeology*, suppl. series αρ. 33, Portsmouth, Rhode Island, 1999, σελ. 53-68, κυρίως σελ. 65-68.

Τοιχογραφία από τον «Οίκο της Κλιτύος ΙΙ» στην Έφεσο με την παράσταση της Θάλειας (c. 400 μ.Χ.).

ονομάζουν τον νέο τύπο οικίας στην Ιταλία, στις αρχές του Μεσαίωνα, *curtes* (αύλη), όρος δανεισμένος από τις αγροτικές κατοικίες. Η αλλαγή της ορολογίας είναι πολύ σημαντική, διότι δείχνει πόσο είχε μειωθεί η διάκριση ανάμεσα στην αστική και στην αγροτική κατοικία. Από αρχιτεκτονική άποψη, αυτά τα σπίτια ήταν πολύ απλά. Τα πατώματα ήταν από χώμα, οι εστίες τοποθετούνταν κατευθείαν στο έδαφος, ενώ απουσιάζει σχεδόν παντελώς ο διάκοσμος. Αυτός ο τύπος οικίας εμφανίζεται στη βόρεια Ιταλία από τον 5ο αιώνα⁹⁵.

Περιγράψαμε κάποιες πτυχές της καθημερινότητας του αριστοκράτη στον δημόσιο χώρο των πρωτοβυζαντινών πόλεων και στους λαμπρούς οίκους αρχαίου τύπου με έντονα δημόσια αρχιτεκτονική. Η υποχώρηση των δημόσιων δραστηριοτήτων των αριστοκρατών κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή πρέπει να αναζητηθεί στην κρίση της τάξης των βουλευτών, δηλαδή σε θεσμικές αλλαγές, στην επίδραση της Εκκλησίας και σε γενικότερες πολιτισμικές αλλαγές. Αναφερόμαστε

---

95. R.S. Valenzani, «Residential building in Early Medieval Rome», στο *Early Medieval Rome and the Christian West. Essays in honour of Donald A. Bullough*, Leiden-Boston-Köln, 2000, σελ. 101-112.

στα λουτρά και στα δημόσια θεάματα. Η κατάρρευση του εκπαιδευτικού συστήματος των πόλεων — το οποίο στηριζόταν ολοκληρωτικά στην αρχαία ελληνική παιδεία — και ο πλήρης εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας έφεραν ριζικές πολιτισμικές αλλαγές. Η ελληνική παιδεία ήταν καθιερωμένη μέσα στους αιώνες ως βασικό στοιχείο της διαμόρφωσης της προσωπικότητας του αριστοκράτη⁹⁶. Τον προετοιμάζε για τον δημόσιο βίο, προσφέροντάς του γνώσεις ρητορικής και λογοτεχνίας, απαραίτητες για τους δημόσιους λόγους. Η παιδεία διαφοροποιούσε κοινωνικά τους αριστοκράτες από τις κατώτερες τάξεις. Διαμόρφωνε το ήθος τους και την κοινωνική συμπεριφορά τους, προσφέροντάς τους πρότυπα ηθικών αξιών από την αρχαία λογοτεχνία⁹⁷. Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, πολλοί αριστοκράτες παρουσιάζονται να έχουν χάσει κάθε ενδιαφέρον για μάθηση. Μερικοί «μισούσαν την παιδεία σαν δηλητήριο», μας πληροφορεί ο Αμμιανός Μαρκελλίνος⁹⁸, ενώ ο Λιβάνιος παραπονιόταν ότι η παραδοσιακή κλασική εκπαίδευση ήταν όλο και λιγότερο απαραίτητη για επιτυχημένη καριέρα στην αυτοκρατορική διοίκηση. Σταδιακά, στις πηγές της πρωτοβυζαντινής εποχής, παρατηρούνται αλλαγές στην αριστοκρατική τάξη. Στον 4ο αιώνα, η αριστοκρατική καταγωγή των προγόνων έπαιζε μεγάλο ρόλο στην ταύτιση με την τάξη των συγκλητικών. Οι αριστοκράτες από μεγάλες οικογένειες ήταν ιδιαίτερα υπερήφανοι για τους φημισμένους προγόνους τους⁹⁹. Όμως, η ορολογία που προσδιόριζε τον αριστοκράτη άλλαξε σημασία. Στον 6ο αιώνα, στο έργο του Προκόπιου, ο ευ-

96. Βλ. P. Brown, *Power and persuasion in Late Antiquity*, ό.π., σελ. 35-70· R.A. Kaser, *Guardians of language: the grammarian and society in Late Antiquity*, Berkeley, 1988.

97. Βλ. Ιουλιανός, *Ἐπιστολή Ἀθηναίων τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ*, 274D· *Μισοπάγων*, 351A· Λιβάνιος, *Ὀμιλία XVIII.11*· Ευνάπιος, 28.2 (= *The fragmentary classicising historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*, έκδ. R.C. Blockley, Liverpool, 1983, σελ. 43). Όταν ο Ιουλιανός αντιμετώπισε εχθρότητα από τους Αντιοχείς, αντίδρασε με τη συγγραφή της ομιλίας του *Μισοπάγων* (Ευνάπιος, 25.3, έκδ. R.C. Blockley, σελ. 37). Βλ. M.W. Gleason, «Festive satire: Julian's *Misopogon* and the New Year at Antioch», *Journal of Roman Studies* 76 (1986), σελ. 106-119.

98. Ammianus Marcellinus, XXVIII.4.14: «*detestantes ut venena doctrinas*».

99. *Ibidem*, XXVIII.4.7: «*Praenominum claritudine conspiciui quidam (ut putant) in immensum semet extollunt, cum Reburri et Flavonii et Pagonii Gereonesque appellantur, ac Dalii cum Tarraciis et Ferasiis, aliisque ita decens sonantibus originum insignibus multis.*»

Από την καθημερινότητα του πρωτοβυζαντινού αριστοκράτη

γενής δεν ήταν πλέον ένας άνθρωπος από αρχαία ένδοξη οικογένεια, αλλά αυτός του οποίου οι κοντινοί πρόγονοι είχαν λάβει αξιώματα στην κρατική διοίκηση. Η παιδεία αυτών των νέων αριστοκρατών έδινε έμφαση στα νομικά, λόγω της πρακτικής ωφελιμότητας αυτής της επιστήμης για επιτυχημένη σταδιοδρομία στη διοίκηση¹⁰⁰.

Η υποχώρηση του αρχαίου πολιτισμού και των θεσμών του εξάλειψαν τον δημόσιο χαρακτήρα της καθημερινής ζωής των αριστοκρατών, όπως τον περιέγραφα νωρίτερα. Σε μια κοινωνία και σε ένα σύστημα θεσμών που γίνονταν πιο κλειστά, ο κώδικας δημόσιας συμπεριφοράς της αρχαίας αριστοκρατίας υποχώρησε και τη θέση του πήρε ένας τρόπος ζωής με χαρακτήρα πιο ιδιωτικό και βέβαια χριστιανικό. Ο αρχαίος ελληνορωμαϊκός πολιτισμός των πόλεων με τον έντονα αστικό του χαρακτήρα αντικαταστάθηκε από τον μεσαιωνικό κατά τους 7ο και 8ο αιώνες, εποχή της αγροτικοποίησης της κοινωνίας. Αυτή την αλλαγή είδαμε να διαγράφεται στις τροποποιήσεις του αριστοκρατικού οίκου. Ο όρος *cultus*, επιμελημένη εμφάνιση και πολιτισμός στο χωρίο του Αμμιανού Μαρκελλίνου, με τον οποίο ξεκινήσαμε στην αρχή της διάλεξης, και ο όρος *curtes*, που προσδιορίζει τον αγροτικό χαρακτήρα της δυτικής μεσαιωνικής οικίας, περιγράφουν γλαφυρά τις βαθιές αλλαγές στην κοινωνία και στη ζωή στη Δύση και στον βυζαντινό Μεσαίωνα.

---

100. Βλ. A.A. Čekalova, «Evoljucija predstavenij o znanosti v Vizantii vtoroj poloviny V-VI», *Vizantijskij Vremennik* 52 (1991), σελ. 57-69.